

אחדותה של המסורה הטברנית

עמנואל מסטיי

הקדמה

א. תפקידי הטעמים

שלושה תפקידים נודעו למערכת הטעמים: (1) להורות את לחן הנגינה; (2) לציין את המעמד הפיסקלי; (3) לסמן את ההברה המוטעמת.¹ אפשר היה לראות בפיסוק המשפט את התפקיד המרכזי לשמו נוצרו הטעמים. אולם אין בכך כדי להסביר את ריבוי הסימנים. לכאורה די היה בחמישה סימנים כדי לענות על הצרכים הקשורים בתפקיד זה (ארבע דרגות הפסק וסימן חיבור אחד), ובסימן אחד כדי למלא את תפקיד ההטעמה; ובכל זאת, למעלה משלושים סימנים משמשים בכ"ד ספרים שבמקרא. אלה ודאי מעידים על צורך מורכב יותר – התניית הנעימה המוסיקלית של פסוקי המקרא. כעת מקובל שזהו התפקיד המרכזי.²

ב. המסורה הטברנית מול המסורות השכנות

מבין שלוש המסורות הידועות,³ רק המסורה הטברנית הגיעה לרמת שכלול כזו המסוגלת להורות את הנגינה בדיוק רב. המסורה הבבלית, ועוד פחות ממנה המסורה

* תודתי נתונה לפרופ' אשר לאופר ולד"ר יוסף עפר, שמדברים ששמעתי מהם נולד הרעיון למאמר זה. התוצאה משקפת כמובן את דעתי בלבד.

1 יש יוצאים מן הכלל, ואין בהם כדי לסתור את הכלל. כך למשל תפקיד 2 בטל כאשר חלים חוקי התמורה של מפסיק במקום משרת או משרת במקום מפסיק (אך מכיוון שכללי התמורה קבועים ניתן לשחזר על פיהם את הפיסוק המקורי, וכך מתקיים למעשה גם תפקיד זה). כן בטל תפקיד 3 בטעמים מסויימים.

2 ויקס, עמ' 2 הע' 4; ברגשטרסר, §12 b; ייבין, מסורה, §203; עופר, נגינה, 74; ברויאר, טעמים, 1. א. (עמ' 3; הרב ברויאר מזכיר בהערה את האמור במגילה לב ע"א: 'כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר 'זגם אני נתתי להם חוקים לא טובים וגו'' – העוקץ במדרש: את המלים המצוטטות מיחזקאל יש לקרוא באינטונציה של תמיהה, וכך לעשותו 'לשון נקייה' או להפכו מקללה לברכה). מקורות חז"ל באשר להיווצרות הטעמים מפורטים אצל ייבין, מסורה, §217. יש להדגיש אמנם, שאין תפקיד הנעימה המוסיקלית מנותק לגמרי מן התפקידים האחרים.

הארץ-ישראלית, לא הגיעו למקצת רמת השכלול המאפיינת את המסורה הטברנית.⁴ זו אולי הסיבה לעובדה המפתיעה כשלעצמה, שְעַם ישראל על כל תפוצותיו ועדותיו, עם כל ריבוי המנהגים והבדלי המסורות הנשמרים באדיקות מתחילת הגלות ועד היום הזה, קיבל כאיש אחד את מסורת הניקוד וההטעמה הטברנית. בתימן עוד החזיקו ספרי מקרא מנוקדים ומפוסקים על-פי מסורת ככל עד המאות האחרונות, ואף נשמרה בפייהם ההגייה הבבלית, כשם שיהודי צפון אפריקה והמזרח שימרו את הגיית ארץ-ישראל; אך כולם כאחד קיבלו את סמכותה הבלעדית של המסורה הטברנית לקבוע את נוסח הכתיב, הניקוד והטעם, גם אם הגייתם המסורתית נותרה בעינה.⁵ פלא כזה, שכל התפוצות הסכימו לדבר אחד, יכול היה להתרחש רק בזכות העצמה שביצירה מוגמרת ומשוכללת כזו, אשר הוחזקה היא לבדה כשומרת נאמנה על היקר מכל – נוסחם (ואופן הגייתם) של כתבי הקודש.⁶

מתוך כך מובנת הסקרנות הרבה בדבר אופן התהוותה ויצירתה.⁷

4 אות לשכלול זה ולאופי המלאות של המסורה הטברנית היא העובדה, שכל תיבה בפסוק מוטעמת (אם אינה מוקפת לתיבה שאחריה), ובפרט, כל אות בתיבה המביעה עיצור ושיש להשמיעה, מכילה סימן ניקוד (למעט האותיות שבסופי התיבות). עד כדי כך קשיחים הכללים הללו עד שאינה מנוקדת – אפילו היא כתובה – על-פי המסורת אין להשמיעה (למשל יִשְׁכַּר, פְּדָצוֹר – קרי: יִשְׁכָּר, פְּדָצוֹר). עוד על כך להלן.

5 רוצה לומר, אף שהמימושים הפונטיים עוד דבוקים למסורות האבות. ראה למשל כ"ץ, עמ' 372.
6 עדות קדומה על היחס למסורה הטברנית כמשמרת את המבטא העברי המקורי, ניתן למצוא בדברי קרקסאני, קראי בן המאה העשירית, הכותב (מובא כאן בתרגום מערבית על-פי קלאר, 325): 'ולא יתכן לומר שדיבר [ה'] אליהם [למשע ע"ה או לזולתו מן הנביאים] במבטא הבבלי, כיוון שבזה יחייב להניח שבני ישראל שינו והחליפו את הקריאה [הטברנית] בעצם היותם בארץ ישראל, וזה הבל, כיוון שבעלי מסורת הקריאה מאנשי ארץ ישראל מסרו אותה כך וכן [היהודים יושבי] ארצות אדום ואנשי המערב הם מגלות בית שני, קריאתם היא קריאת ארץ ישראל [כלומר ההגייה הטברנית]'. עוד הוא אומר (עמ' 327): 'לא נשאר בדור זה מבין העוסקים במדע הלשון והדקדוק [...] שלא יתנו את הבכורה לקריאת ארץ-ישראל [הטברנית] ולא יכירו בה שהיא האמיתית ושלא יראו שאין אמיתות של הדקדוק מתבארת אלא על פיה'. על אמינותה ההיסטורית של המסורה הטברנית כפי שמתבררת מתוך בחינה שמית משווה, ראה: מורג, אמינות.

7 שאלת קדמותה של המסורה – דהיינו קדמות הניקוד והטעמים, היתה נושא לויכוח ארוך, בין יהודים לגויים ובינם לבין עצמם. נכרכו בו גם שאלות אחרות: שאלת קדמותו של הזוהר (אשר כמה דרשות בו מכוונות לצורת הניקוד והטעמים), והשאלה המתודית בדבר מחויבותו של פרשן המקרא לפיסוק הטעמים. עורר מחדש שאלה זו בימי הביניים אליהו בחור, בספרו 'מסורת המסורת' (שער ג'), ודן בה עוד שד"ל בכתביו וספריו (עיין ב"פרוזדור" המעניין לספרו הפולמוסי של יעקב הבכרכי, אשתדלות עם שד"ל, ורשה תרנ"ו, עמ' 7-13). הדיון דלהלן הוא במידת מה המשך לויכוח העתיק, אך יש בו כמה הנחות יסוד מוקדמות שלא היו בקודמו: (1) הטעמים הם אכן שיטה חדשה, ומובן שלא נוסדו עם הכתב האשורי (כפי שסבר הבכרכי), ולא על-ידי עזרא הסופר; (2) מקובל כי בתקופת התלמוד לא ידעו מקיומם של סימני ניקוד וטעם – אלא אם יוכח שיש צורך לפתוח שאלה זו מחדש. בפירוט: אם תינתן הוכחה שלפחות אחת המערכות (טעמים או ניקוד, או חלק מהטעמים) נוסדה לפני האחרות, אזי יש לתת את הדעת האם חז"ל כיוונו בדבריהם לניצני השיטה; אך כל עוד לא הוכח הדבר, מאמרי חז"ל המתייחסים למסורת קריאת המקרא בזמנם יתפרשו כמדברים על מסורת (ע"פ) ולא על מסורה (בכתב). וראה ייבין, מסורה, §217.

ג. מבנה הפרקים

להלן אציג את הדברים שהעלה פרופ' אהרן דותן בשני מאמריו (מן השנים תשמ"א, תשנ"ג), ובהם טענה על כך שניתן לזהות בתוך המסורה ומחוצה לה עקבות המעידים כביכול על שלבים שונים ביצירתה. במאמר הראשון הביא ראיות לקדימת הטעמים לניקוד, ובשני להפרדה בין רובד הטעמים המפסיקים לרובד הטעמים המשרתים. זמן מה לאחר פרסום המאמר השני חיבר הרב מרדכי ברויאר⁸ תגובה, בה ביקש לבטל את ראיותיו המרכזיות של דותן לריבוד בתוך מערכת הטעמים. אמנם לא היתה בדבריו של הרב ברויאר התייחסות מפורשת לעצם שאלת הריבוד. אף על-פי כן חשוב לעמוד על פרטי הטענה והתגובה, משום שמתוכן יובהר לנו טבעה של היצירה בסופיותה – כה מושלמת עד כי הניסיונות לזיהוי 'קווי התפר' מתבססים על קוצה של יו"ד.

תחילה נגדיר את השאלה שבה עסק דותן בשני מאמריו, ונציג את שיטותיו בעניין זה. השאלה, שיטת דותן בעניין קדימות הטעמים לניקוד, והקשיים בשיטה זו, יוצגו כולם בפרק 1. בפרק שאחריו, פרק 2, נציג את שיטת דותן בנוגע לריבוד מערכת הטעמים עצמה, ונביא את תגובתו של הרב ברויאר לשיטה זו. נסכם את הטענות כנגד שיטת דותן. בפרק 3 נציע ניסיון להראות ראיות חיוביות לאחדות כינונה של המסורה הטברנית, מתוך צורותיהם הגרפיות של הטעמים והניקוד. נציע עמדה שונה מזו של דותן באשר לתמונה העולה מצורת הניקוד (סעיף ב), ובחינה מחודשת של צורות הטעמים ומה שניתן ללמוד מאופן עיצובם (סעיף ג). סעיף זה הוא החלק המרכזי בדברינו. פרק 4 יעסוק בנושא צדדי אך בעל נגיעה לעניין – מחלוקות פנים-מסורתיות בין הטעמים לניקוד; תיבחן מידת השלכתן של מחלוקות אלו לענייננו, ותידונה דרכי הסבר אפשריות. בפרק 5 יבוא סיכום כללי.

בסיכום הדברים אני מקווה, כי מלבד המסקנה הראשונית בדבר אחידותה או ריבודה של המערכת, וקריאת הכיוון להמשך המחקר בנושא, תוצא מידת שלמותה של המסורה הטברנית ביתר בהירות.

1. המסורה: ריבוד או חד-שכבתיות

א. השאלה

נביא את ניסוחה של השאלה בלשונו של פרופ' דותן⁹:

"לגבי המערכת הטברנית עומדת אפוא השאלה הגדולה, היורדת אל אשיות מהותה של המערכת: כלום באה היא לעולם בזמן מסויים כמערכת-גֶרְפָּמִים [סימנים מבחינים] שלמה, כלום היא פרי "המצאה" כוללת ושלמה, אשר הונהגה כמכלול שלם בזמן נתון;

8 (להלן ייקרא ברויאר, וגדול מרבן שמו).

9 דותן, התהוות, 1. (בין סוגריים מרובעים – ביאורים שלי).

אחדותה של המסורה הטברנית

או שמה היא תוצאת תהליך של התפתחות, ובניגוד לשתי המערכות האחרות [המסורה הבבלית והמסורה האי"ן], הצליחה להשתכלל ולהתכלל עד שהגיעה למצב הסופי המוגמר כמות שהוא לנגד עינינו?"

השאלה אינה נוגעת אם כן למסורת (לשלשלת המסירה מאב לבן ומרב לתלמיד), אלא למערכת-הגרפמים, דהיינו למסורה בהתגלמותה הכתובה החזותית. בשאלה זו מבקש דותן בהמשך דבריו לקבוע מסמרות, ולהראות כי אין המסורה גוף אחד, אלא מלאכת הרכבה שנוצרה בתהליך ממושך על פני דורות. במאמרו הראשון¹⁰ עסק בקדימת כינון הטעמים לכינון הניקוד, ובו הוא משתדל להראות שמערכת סימני הטעמים כבר היתה במציאות בשעה שבאו לייסד את סימני הניקוד, וכי אפשר שהתקיימה כבר בזמן האמוראים (לצורך הדיון נכנה תיאוריה זו בשם 'שיטת דותן א'). במאמרו השני,¹¹ עסק דותן במערכת הטעמים כשלעצמה והשתדל להראות שאף היא עצמה מורכבת רבדים שונים (נכנה תיאוריה זו 'שיטת דותן ב'). שתי התיאוריות הן למעשה שני חלקים של תיאוריה כוללת ורחבה, ואינן באות להחליף האחת באחרת. עם זאת, ננתח אותן בנפרד. וזהו סדר ההתהוות של המערכת כולה, כפי שעולה מכלל דבריו של דותן בשני המאמרים:

- 1) הטעמים המפסיקים
- 2) סימני הניקוד
- 3) הטעמים המשרתים
- 4) הטעמים המשניים

להלן נדון בשתי התיאוריות, נביא את ראיותיו של דותן לכל אחת מהן, ואת הביקורת שניתן למתוח עליהן.

ב. שיטת דותן א – קדימת הטעמים לניקוד

בתחילת דבריו תוחם דותן את גבולות הזמן שבו יכלה המסורה הכתובה להיווצר, החל מן הזמן המוקדם ביותר שבו ודאי לא היה ניקוד בנמצא עדיין,¹² ועד הזמן שבו ידועה היתה המערכת הכללית בשלמותה וכבר נשתכח שם מחבריה. מכאן הוא מסיק, שבין הזמן בו נוצרו הטעמים והנקודות ועד העדויות הישירות במאות השמינית והתשיעית לספירה חלפו כמה מאות שנים.¹³ אמנם אין לנו עדויות ישירות על קיומה של מערכת אחת לפני קיום השנייה. אף על-פי כן, מוצא דותן רמזים לכך, וכפי שהוא מציין, הרמזים

10 דותן, כרונולוגיה.

11 דותן, התהוות.

12 ראיותיו לכך מתבססות על שתיקת התלמוד הבבלי והמדרשים, וכן שתיקת המקורות האחרים המדברים במסורת המקרא, כהירונימוס, ועוד. הוא מכנה זאת "שתיקה רועמת" (דותן, כרונולוגיה, עמ' 90).

13 דותן, כרונולוגיה, עמ' 92.

עבים יותר ביחס לשתי המסורות המקבילות (הבבלית והארצישראלית) מאשר למסורה הטברנית עצמה, שבה ענייננו. ואלו הן הראיות לשיטתו (מובאות כאן כסדר דבריו):

1. סימני המסורה הבבלית. כידוע עושה המסורה הבבלית שימוש באותיות כדי לציין סימני טעמים, בדרך כלל על-פי שמותיהם: ז – זיקפא (זֶקֶף), ת – תביר, ח – חזר (רביע), ט – טרס (גרש¹⁴), ועוד. כן משמשות אותיות לציון הניקוד, על-פי שם הסימן: א – אימצא (קֶמֶץ), ק – קיפא (רֶפֶה), האות המייצגת אותה על-פי-רוב: ו – שירוק, או באמצעות שם האות: ע – לסימון פתח-סגול (הגיית העי"ן בשם האות 'עין' דומה להשמעת הצליל של פתח-סגול בהגייה הבבלית). והנה, אומר דותן, במקום ד לסימון הדיגשא (דגש), אנו מוצאים ג קטנה. הסיבה היא שבשעה שנקבעו סימני הניקוד היתה ה-ד "תפוסה" לסימון אחר, הוא סימן הֶדְחִיָּא (המקביל לטפחא הטברני), ומכאן שכבר היו הטעמים בשימוש זמן מה בשעה שבאו לקבוע את הניקוד.

2. בדומה לכך, מוצא דותן במסורה הארצישראלית עדות לקיומם של סימני טעם טרם המצאת הניקוד. הסימן המשמש במסורה זו לציון הטעם הוא נקודה בודדת, מעל או מתחת האות וכן במיקומים שונים ביחס אליה. מכיוון שכך, לא יכל ממציא הניקוד האי"י בתקופה מאוחרת יותר להשתמש בסימן זה כדי לציין סימני ניקוד שונים, והוצרך לשכלל את סימני הניקוד לשתי נקודות ויותר.

3. בכתבי יד מסויימים של מסורה ארצישראלית אנו מוצאים בעיקר סימני טעם, ומעט מאוד סימני ניקוד. דווקא בכתבי-יד אלה מסורת הטעם אינה עקיבה ומגלה פחות יציבות, משנמצא בכתבי-יד אחרים המנוקדים בקפדנות. מכאן יש להסיק כי בשלב הקדום של סימון הטעם – השלב המתגלה בכתבי-היד של המסורה הבלתי-עקיבה – טרם היו סימני הניקוד בשימוש, ורק מאוחר יותר, משנתקבעו סימני הטעם ביתר שיטתיות, נוצרה לידם מערכת סימני הניקוד.

4. כאן עובר דותן למסורה הטברנית, ומבקש למצוא אף בה רמז לקדימות הטעם: רוב המפסיקים במסורה זו סומנו מעל השורה. רוב המשרתים, לעומת זאת, סומנו מתחתיה, כמו גם סימני הניקוד; מה פשר החלוקה הזאת? אין זאת כי אם סימני המפסיקים, שהם סימנים עֲלִיִּים, נוצרו בנפרד מסימני הניקוד התחתיים. ואמנם, גם המשרתים שאף הם סימנים תחתיים שייכים לרובד מאוחר יותר – כמתחייב מהחלק השני של שיטת דותן (שיטת דותן ב), בה נעסוק מאוחר יותר. מכל מקום הוכחה יש כאן לקדמות המפסיקים.¹⁵

5. לבסוף, סוקר דותן מאמרי חז"ל אחדים שמהם ניכר כי הכירו מערכת מסודרת של טעמים, אך (כפי שמודה דותן) לא בהכרח טעמים כתובים. ברם, עתה משהוכחה השיטה

14 טרס/גרש = משך (מתוך צירוף דברי רוזנטל, 294-297, ובן-חיים, 104, 373); כוונת השם לציין אולי משיכה של הנעימה.

15 לכאן נוסף גם השיקול הנסיבתי, שאם סימני הטעמים המפסיקים, הקשורים לפיסוק המשפט, קשה יותר לזכור מאשר סימני הניקוד המציינים את הגיית התיבות (כרונולוגיה, עמ' 94-95).

כי הטעמים קדמו לניקוד, יש מקום לשקול את פירושם המחדש של אותם מאמרים כדנים דווקא בסימנים כתובים. ואם כך, הרי שניתן להקדים את זמן יצירת הטעמים אפילו טרם חתימת התלמוד הבבלי, דהיינו לשלהי המאה הרביעית. מאמרי חז"ל המזכירים טעמים מפורטים במאמרו של דותן.¹⁶

ג. הקשיים בשיטת דותן א

שיטת דותן א מסיקה כאמור שהטעמים קדמו לניקוד. דותן עצמו מדגיש כאמור כי ראיותיו נוגעות בעיקר לשתי שכנוחיה של המסורה הטברנית יותר משהן נוגעות למסורה הטברנית עצמה,¹⁷ ואעפ"כ נשתדל לענות גם עליהן לפי הסדר [(1) – (5)]:

1. קביעת הסימן ג ל'דיגשא' במקום ד השמור ל'דחיא' (מס' בבלי): אין בכך כל ראייה לקדימות הטעם, אלא רק לצורך להבדיל בינו לבין הדיגשא.¹⁸

2. ציון הטעם באמצעות נקודה בודדת הגביל את סימני הניקוד לשתי נקודות ומעלה (מס' א"י): גם בזה אין ראייה לקדימת הטעמים. בחירת הנקודה לסימון הטעם מעידה רק שניתנה עדיפות לסימני הטעם על פני סימני הניקוד. וראה עוד בסעיף הבא.

3. בכי"י מסויימים (הנראים כמוקדמים) מערכת הטעם מלאה יותר ממערכת הניקוד, לעומת כ"י מאוחרים (מס' א"י): זו ראיתו היותר חזקה של דותן, אולם הוא עצמו מעיר בצדק כי סימני הניקוד פחות קריטיים מסימני הטעמים הקשים יותר לזכירה, וברור אם כן מדוע ירצה סופר אחד להעתיק מקרא מפוסק בטעמים ולא יחוש לניקוד. משום כך אפשר להבין גם מדוע נקבע לסימני הטעם סימן פשוט ופרקטי יותר – נקודה בודדת.

אולם בין כך ובין כך, גם אם צודק דותן ביחס למסורות האי"י והבבלי, המפותחות פחות מהמסורה הטברנית ויש לנו מהן שלבי ביניים שונים, אין מכאן כל ראייה ביחס למסורה הטברנית, שעד כה טרם נמצא ממנה טופס חלקי. גם ראיתו האחרונה הנוגעת במישרין לטעמים הטברניים אינה עומדת –

4. הטעמים המפסיקים רובם מעל לשורה, והניקוד מתחתיה (וכן המשרתים תחת לשורה): מכאן ניתן ללמוד רק על השיטתיות של מכוני הסימנים. הרי באותה מידה עלינו לשאול מדוע כשקבעו את המפסיקים מיקמו אותם מעל לשורה ולא ניצלו את כל

16 כרונולוגיה, עמודים 96-98.

17 כרונולוגיה, עמ' 92: [שהטעמים קדמו לניקוד] "Moreover, the evidence for this fact is perhaps more conclusive for the other systems than for the tiberian system".

18 ייתכן שפעלה כאן סיבה נוספת: בכתבי יד אחרים מוצאים שהטעם דיחיא עצמו סומן לעתים בצירופי אותיות שונות: די או דיח, או באות ח לכדה – העיצור השני במלה 'דיחיא' (ראה: עופר, מסורה, 217); הסיבה לכך, שעשויה להיות גם הסיבה לסימון הדיגשא באות ג, היא הנטייה להימנע משימוש בסימן ד בשל הדמיון בינו ובין הסימן הנפוץ ז (ויקפא).

המרחב האנכי של השורה (אם הניקוד עדיין איננו בנמצא)? גם הטענה בדבר הבלעדיות של המרווח שמעל לשורה (כבשתי המסורות האחרות), המעיד לכאורה על קדימותה של המערכת העלית, אינה משכנעת: הרי בכל זאת טעמים מסויימים (מפסיקים!) סומנו מתחת לשורה, ואם כבר חרגו לשם מדוע לא נוצל גם המרחב הזה בנדיבות? בהמשך אציע הסבר אחר לאופן ניצול המרחב שמעל השורות ומתחתיהן.¹⁹

5. לא אעסוק כאן במאמרי חז"ל שדותן מפרש כמכוונים לטעמים כתובים, מאחר שהוא עצמו הגיע לידי כך רק בהסתמך על ראיותיו הקודמות, כדבריו.

2. ריבוד בתוך מערכת הטעמים

א. הראיות לשיטת דותן ב

את ראיותיו על ריבוד בתוך מערכת הטעמים עצמה, מבסס דותן על אלה מחוקי הטעמים שיש להם נקודת השקה עם כללי הניקוד.²⁰ האינדיקטור לקביעת זמנה של מערכת הוא מעמדו של השווא: כללים מסויימים מתייחסים לשווא במעמד תחילי (שווא רישי, כגון במלה בְּנִי) כאל שווא נע, בעוד אחרים מחשיבים אותו כנח, וכיוצא בזה שווא מצעי שאחרי תנועה גדולה (כגון במלה יִדְעו) נחשב בכללי מערכת אחת שווא נע, ובמערכות אחרות – שווא נח. ובפירוט: בכללי הטעמת המפסיקים נחשב שווא רישי נע ושווא מצעי – נח, ואילו בכללי המשרתים היפך הדבר. והרי דוגמות:²¹

1. הדוגמה הראשונה בתחום מערכת המפסיקים, נוגעת לזקף. בתחום זקף בן שתי תיבות, התיבה הראשונה תוטעם במשרת מונח, 1.1.1-ב, אלא אם תיבת הזקף ארוכה (ולעניין זה 'ארוכה' תיחשב תיבה בעלת שתי תנועות לפני ההברה המוטעמת), שאז תוטעם התיבה הראשונה במפסיק פשטא, 1.2.1-ב. דוגמות:²²

1.1 א וַיֹּאמֶר אֲבָרָם / ב וַרְבֵּקָה שׁוֹמֵעַת

1.2 א וַיֹּאמֶר אֲבָרָהֶם / ב וַרְבֵּקָה אֲמֹרָה

1.3 א וַיִּקְרַב מִשֵּׁה / ב וַיִּקְרַב שׁוֹמוֹאֵל

19 לקמן סעיף 3.ב.

20 או ליתר דיוק, כיוון שמערכת הניקוד טרם נוצרה לשיטתו בעת התהוות מחלקת המפסיקים, הכוונה היא לכללי הניקוד הפוטנציאליים, או לדרך הביצוע המורפו-פונטית של התיבות.

21 רוב הדוגמות מדותן, במאמרו הנזכר (עמודים שונים).

22 מראי מקום: (1.1.1) בראשית ט"ז ג. (1.1.1) ברא' כ"ז ה. (1.2.1) ברא' כ"א כד. (1.2.1) ברא' כ"ז ו.

(1.3.1) ויקרא ח' ו. (1.3.1) שמואל א' י' כ.

בדוג' 1.2 – השווא שאחר ת"ג במלה אמרה נחשב תנועה לצורך כלל זה, אך לא השווא הרישי במלה שמואל, בדוג' 1.3, כלומר, זהו שווא נת.

2. בתחום מפסיקים אחדים, כאשר הראשונה משלוש תיבות שבסוף התחום ראויה להפסקה, תוטעם תיבה זו ב'מפסיק אחרון' (טפחא לפני אתנח או סילוק, פשטא לפני זקף, זרקא לפני סגול, תביר לפני טפחא; להלן יודגם הסילוק, 2.1.1). אולם כאשר תיבת המפסיק ארוכה (2.1.1), או התיבה שלפניה ארוכה (2.1.1), או כאשר שתייהן ארוכות (2.1.1), יומר המפסיק האחרון במפסיק אחר באותה דרגה והוא עצמו יועבר לתיבה השנייה, אף אם אינה ראויה להפסקה מצד התחביר. דוגמות:²³

2.1 אִיִּים כִּיִּק יִטּוּל / בְּרֵאשִׁיָּה וְנִסְנוּ לְפָנֵינוּ

ג עֲלֵינוּ אֲדֹמְתֵי־קֶדֶשׁ הוּא / מְשַׁעֵי מִחֻמֵּס תְּשׁוּעֵנוּ

והנה, כאשר התיבה השנייה או השלישית מכילה תנועה גדולה ולאחריה שווא, לפני הטעם, נחשבת תיבה זו ארוכה וגוררת את המרת המשרת במפסיק:

2.2 מְרוֹמְמֵתְךָ נִפְצָנוּ גוֹיִם / מְשַׁמֵּעַ נְבִהָתֵי מִן־אֹתוֹ

נִפְצָנוּ, מְרֵאוֹת – הן תיבות ארוכות אם מחשיבים את השווא כתנועה, ומכאן שזהו שווא נע. אך שווא רישי אינו נחשב תנועה בכגון זה, ולא תחול בשלו המרה:

2.3 וַיְהִי־בְקֶרֶב יוֹם שְׁלִישִׁי / רֵאש־אֶפְרַיִם עַל־רֵאשׁ מְנוּשָׁה

שְׁלִישִׁי, מְנוּשָׁה – תיבות קצרות.

3. המצב במשרתים הוא היפוכו הגמור של המצב המשתקף מכללי המפסיקים. כאן השווא הרישי הוא נע, ואילו המצעי שאחרי ת"ג נת. כך עולה למשל מכללי משרת התביר: אם בין המשרת לתביר חציצה של שתי תנועות או יותר, יהיה המשרת דרגא, ואם החציצה פחותה מכן – המשרת מרכא. דוגמות:²⁴

3.1 תוֹלְדוֹתֵי הַשּׁוֹמֵיִם / וַיִּתֵּן אֹתָם

ולעניין זה, גם שווא רישי נחשב תנועה, ולא שווא שאחר תנועה גדולה:

3.2 תָּרַף וְחֻלְלִיל / וְכִלְפֵּלְתִי אֹתְךָ

4. כיוצא בזה בכללי משרת הפשטא: בחציצה של תנועה ויותר יהיה המשרת מהפך (4.1), וכאשר הברת המשרת סמוכה להברת הפשטא ללא חציצה – המשרת

23 מראי מקום: 2.1.1 (ר) ישעיהו מ' טו. 2.1.1 (ג) יהושע ח' ה. 2.1.1 (ג) שמות ג' ה. 2.1.1 (ג) שמואל ב כ"ב ג. 2.2 (ר) ישעיהו ל"ג ג. 2.2 (ג) ישע' כ"א ג. 2.3 (ר) ברא' א' יג. 2.3 (ג) ברא' מ"ח יז.

24 מראי-מקום: 3.1 (ר) בראשית ב' ד. 3.1 (ג) בראשית א' יז. 3.2 (ר) ישעיהו ה' ב. 3.2 (ג) שמואל ב י"ט לד.

מרכא (4.1). דוגמות:²⁵

4.1 כָּל-עוֹף כָּנָף / הֵיטָהָ תְהוּ

ואף כאן שווא רישי נחשב תנועה:

4.2 שְׁלֵשׁ סְאִים / וְהִיָּה לְאוֹת

לשווא שאחר תנועה גדולה אין ביטוי בכגון זה כיוון שהתנועה הגדולה כשלעצמה מהווה חציצה.

5. עוד יש להוסיף כי מערכת הטעמים המשניים חוזרת למצב המתקיים בכללי המפסיקים ביחס לשווא המצעי, שבכללי המפסיקים נע הוא, ובמשרתים נח. וזה פירוט הדברים:

הכלל הנוהג בטעמים המשניים הוא שאינם מוכרחים לבוא ואינם צפויים מראש, להוציא בתיבות זקף וגרש, שבהן, כאשר בין הברה אחת לבין ההברה העיקרית (שבה הטעם המפסיק) חוצצת הברה נוספת – יופיע טעם משני בהברה הראשונה מבין השלוש. הברה חוצצת זו אפשר שתהא סגורה (5.1) או פתוחה (5.1), או הברה חטופה שגונה שונה מגון התנועה שלפניה (5.1). דוגמות:²⁶

5.1 אֶל-הָאֵשָׁה / אֶל-הָאָדָם / אֶקְחָךְ

הברה חוצצת זו אפשר גם שתהא שווא (5.2):

5.2 וַיִּדְעוּ / וַיַּחֲלֹתָךְ

כמו"כ יופיע טעם משרת באקראי במפסיקים אחרים (דוגמת רביע, 5.2), ואף במשרתים (5.2):

5.3 אֶל-תַּעֲצְבוּ / וַתֹּאמְרוּ

בדוגמות 5.2-5.3 לעיל, ההברה החוצצת היא שווא מצעי שאחר תנועה גדולה.

6. טעם משני יכול לבוא גם בתיבת תביר, בתנאי שלא קדמה לה תיבת משרת. כאן הכלל הוא שההברה החוצצת תהיה דווקא בשווא, דוג': וַיִּהְיֶה (שמות ז' כ). גם כאן שווא מצעי שאחר ת"ג מהווה הברה חוצצת לעניין הופעת הטעם המשני.

7. כן בטעמי אמ"ת, מונח יבוא כטעם משני בתיבת דחי, בתנאי שההברה החוצצת תהיה שווא. דוג': וַיִּצְמְדוּ (תהלים ק"ו כח). גם זה שווא אחר ת"ג.

25 מראי מקום: (4.1) בראשית א' כא. (4.1) בראשית א' ב. (4.2) בראשית י"ח ו. (4.2) שמות י"ג טז.

26 מראי-מקום: (5.1) בראשית ג' א. (5.1) בראשית ב' יט. (5.1) במדבר כ"ג כז. (5.2) בראשית ג' ז.

ז. (5.2) במדבר י"ח כ ועוד. (5.3) בראשית מ"ה ה. (5.3) ישעיהו ל' טז.

8. בכל הדוגמות לעיל (5) – (7), הלקוחות ממערכת הטעמים המשניים, ניתן לראות כי השווא שאחר תנועה גדולה הוא שווא נע, לפי שהוא נחשב כתנועה החוצצת בין הטעמים.²⁷ מובן שלשווא רישי אין ביטוי במערכת זו.

9. סיכום (ראה טבלה 1). חיבור הממצאים דלעיל (להלן א), יחד עם הנחות מובנות (להלן ב), מניב את המסקנה (להלן ג) –

א. המערכת מרובדת בשני רבדים לפחות (מפסיקים ומשניים מחד, משרתים מאידך).

ב. שהמשרתים קדמו למפסיקים לא מתקבל על הדעת. כמו"כ לא מתקבל על הדעת שהמשניים נוסדו בשעה שהמשרתים עדיין אינם.²⁸

ג. מכאן, שהסדר היחיד האפשרי בתוך מערכת הטעמים הוא הסדר התלת-שכבתי: מפסיקים, משרתים, משניים.

המחלקה	שווא רישי	שווא מצעי אחרי ת"ג
מפסיקים	- (נח)	+ (נע)
משרתים	+	-
משניים	φ (אין)	+

טבלה 1: סיכום הממצאים על-פי דותן

יש לשים לב להנחה המובלעת בחקירתו של דותן ובמסקנותיו והיא, שמשעה שנקבעה אחת ממחלקות הטעמים יותר לא זזו מקביעה זו, ואף אם נשתנה היגויו של השווא בנסיבות שונות לא נערכו הטעמים מחדש. מה שנתקבע נשאר בקבעונו, וכאשר נוסדה מאוחר יותר מחלקת הטעמים הבאה בסדר, סודרה היא על-פי ההגייה בשעתה בלא להיזקק לשינויים ועדכונים במערכת הקודמת. כלומר המסורה, לפי ציור זה של התהוות הדברים, נוסדה לא רק רבדים רבדים אלא גם טלאים טלאים, ואין טלאי תואם במנהגיו את חברו.

ב. פרשנות המסקנות על-פי דותן

מעמדו של השווא הוא האינדיקטור המרכזי (למעשה – היחיד) בכל רצף ההנחות והמסקנות של שיטת דותן ב. אכן תיאוריית השינויים התכופים במעמדו של השווא היא

27 דותן מציין שהוא הוציא מראש טעמים משניים אחרים, כגון טעם משני הסמוך לטעם העיקרי (אָנָא) וכן טעמים משניים הבאים לרמז על חלוקת המלה לשנים (כגון יְיִדִּיָהּ). הערה זו חשובה להמשך.

28 הנחה אחרונה זו אינה מפורשת בדברי דותן, אך היא מתבקשת משיטתו.

חוליה חלשה בדבריו, והוא מנסה להסבירה;²⁹ הכיצד זה משתנה היגויה של תנועה בנסיבות מוגדרות ואינו משתנה באחרות, ושוב חוזר לקדמותו, וכל זאת בתקופה קצרה יחסית? כיצד ניתן להסביר את ההנחה המפליאה, שחילופי מעמדו של השווא המצעי בשלוש התקופות וחילופי מעמד השווא הרישי אירעו במקביל אך בהיפוך סימטרי? התשובות שמציע דותן מסתמכות על דבריהם של בעלי המסורה, ועל השערות. המצב ברובד הכרונולוגי השני (מערכת המשרתים) תואם את האמור במחברות בעלי המסורה ובחיבורים היונקים מהם,³⁰ לפיהם שווא רישי נהגה כשווא נע, משא"כ שווא מצעי שאחר תנועה גדולה שאינו יוצא בלשון, אלא נח הוא.

אולם המצב ברובד הכרונולוגי הראשון (מערכת המפסיקים) מסובך יותר: כאן מעמד השוואים הפוך, ואין לו אישור משום מקור אחר. והמצב תמוה אף יותר ברובד השלישי, הוא רובד המשניים, שבו חזרה לשרור ההגייה של הרובד הראשון (בשווא המצעי), וזאת אחר שכבר נשתנתה פעם אחת! כאן נזקק דותן להשערות, והוא מציע להסביר כי השווא המצעי ברובד הראשון והשלישי נע לפי שיסודו בתנועה, ודין הוא שינוע (ואכן על נעותו בתקופה מאוחרת אין עוררין). אך כיצד להסביר את נחותו של השווא הרישי ברובד המפסיקים, בניגוד לעדויות בעלי המסורה? כאן מציע דותן שריחוקו של השווא הרישי מן ההברה המוטעמת הוא שגרם שנידלדלה תנועתו עד אשר נתאפסה לגמרי (בעוד שהשווא המצעי לעתים קרובות יותר מצוי סמוך להברה המוטעמת).³¹

ג. תגובת ברויאר לשיטת דותן ב

1. בפתח תגובתו של ברויאר,³² הוא מסכם את דברי דותן בקיצור רב וחוזר על עיקר טיעונו. ברם אין זה סיכום בלבד כי-אם גם הכללה; ברויאר מזכיר כי הכללים שניסח דותן ביחס לשווא הרישי תקפים גם ביחס לשוואים אחרים. וזהו סיכום הדברים כפי שהעלה ברויאר על-פי עקרונותיו של דותן (ראה טבלה 2):

ברובד המפסיקים נחשב השווא הרישי לנח, לפי שאינו נספר במניין התנועות לעניין קביעת אורכה של תיבה. אך לא רק הוא כך, אלא גם השווא השני בצרור שוואים, וכן שווא באות הדגושה. אפילו החטפים נחשבים "נחים" לעניין זה! לעומת זאת, השווא המצעי שאחר תנועה גדולה, שכל העדויות מזמנם של בעלי המסורה מעידות עליו שנח

29 דותן, התהוות, סעיפים ד, ז-ח. יש להטעים, ששאלת מעמדו של השווא בתקופות שונות לא מתעוררת כתוצאה ישירה ממסקנותיו של דותן. היא קיימת ביסודה, מעצם העובדה שסימן אחד יוחד לשתי מהירות פונטיות שונות; בעלי המסורה התקשו אף הם להגדיר במדויק את החוקיות השולטת במעמדו של השווא, מבחינת נעותו או נחותו, וכן מדקדקי ימי הביניים, והדברים ידועים. אולם דותן הוסיף על כך עוד קושי על קושי, מפני שהתמונה שהוא מצייר מורכבת אף יותר מן הידוע כבר.

30 דותן, התהוות, עמ' 360, סעיף ד.1.

31 הסבר זה מוקשה מסיבות שנראה להלן, סעיף ג.1.

32 ברויאר, 'התהוות'.

אחדותה של המסורה הטברנית

הוא, דווקא הוא נחשב לנע ברובד המפסיקים. לאחר מכן, ברובד המשרתים, "התהפכה הקצרה על-פיה", ואחרי כן שוב – בתקופה שבה נוסדו הטעמים המשניים על-פי דותן – "חזרה עטרה ליושנה" (הניסוחים שבין מרכאות הם ניסוחיו של ברויאר).

המחלקה	שוואים רישי, באות דגושה, שווא שני מתוך שניים, חטף	שווא מצעי אחרי תנועה גדולה
מפסיקים	- (נח)	+ (נע)
משרתים	+	-
משניים	-	+

טבלה 2: תיאור שיטתו של דותן על-פי ברויאר.

הכללה זו, לבד שהיא מעצימה את התמיהה על ריבוי פניו של השווא בתקופות שונות, מוסיפה קושי נוסף בהסברו של דותן (המובא לעיל) להשתנות השווא הרישי מתנועה לאפס, בתקופת המשניים. אילו היה ההסבר לכך נעוץ בריחוק ממקום ההטעמה, כפי שטען דותן, הרי שאין הסבר זה יכול להיות תקף לגבי שווא מצעי באות דגושה ושווא שני בצרור שוואים, שהם סמוכים לטעם כמו שווא שאחר ת"ג ואעפ"כ נשתנו. כללו של דבר, הסבריו של דותן להשתנות השווא מבחינה פונטית אינם מספקים. לכאורה, די בזאת כדי להניח קיומו של הסבר אחר לשונות במנהגן של מערכות הטעמים עם השווא.

2. ברויאר פונה למציאת ההסבר הזה. לדבריו, אין כל צורך לתלות את הדבר במעמדו השונה של השווא (כלומר ביישום חוק שווה על נתון משתנה), אלא יש צורך לשכלל את החוקים עצמם, כך שיתאימו למצבים השונים. באופן זה תעלה תמונה בהירה יותר ובעלת היגיון פנימי, ואשר על-פיה ניתן יהיה להסביר את כל התופעות ביתר פשטות. ההסבר מבוסס על תיקון כללי ההטעמה המשנית שהניח דותן: 'הטעמה משנית' אינה רק זו הבאה בהברה פתוחה או סגורה במרחק תנועה אחת מן הטעם, אלא גם זו הבאה בהברה סגורה שבה תנועה גדולה, גם כשהיא סמוכה לטעם. ההברה תיחשב לסגורה, שכן השווא שאחרי התנועה הוא אכן שווא נח, כפי שהעידו בעלי המסורה. כך עולה ממציאות הטעם המשני בתיבות כמו אַמְרָה, תְּדַעו, אומרים, וכו'. הללו אינן שונות במהותן מן התיבה אַנְא (= אַנְא), שדותן דחה מן הדיון, כמתברר, שלא בצדק.³³

עמנואל מסטיי

ברויאר מעיר כי טעם זה אינו חייב להופיע בפועל בתיבה על מנת להשפיע על ספירת התנועות בין המפסיק למשרת. די שתיבה תהא ראוייה מבחינת מבנה תנועותיה לקבל טעם משני, כדי שתיחשב כבעלת טעם כזה, ותביא להארכת החציצה בין הטעמים ולהחלפת המשרת. בכך בטלה האבחנה ביחס לשווא בשלוש המחלקות השונות, באשר התלות אינה במעמד השווא אלא בשיטת ההערכה של אורכי התיבות: כאשר מטעמים טעם מפסיק, יש לבדוק את אורך התיבה כשלעצמה; לעניין זה אין שווא (אפילו הוא נע) נחשב לתנועה. זו הסיבה שכל השוואים הנעים אינם נחשבים לתנועות במחלקת המפסיקים, ואפילו לא החטפים, שנעותם אינה מוטלת בספק. לגבי תיבה הראויה להטעמה משנית, הרי שהיא נחשבת ארוכה ממילא – ולא מפני שמעמד השווא שאחר תנועה גדולה הוא כשווא נע; אלא מפני שצירוף התנועה הגדולה עם היות ההברה סגורה (בשווא נח!), הוא כשלעצמו יוצר את ההבלטה הנדרשת על מנת שתיבה זו תיחשב ארוכה; זו הסיבה שהברה כזאת גוררת הטעמה משנית מלכתחילה. לעומת זאת, בכללי הטעמת המשרתים, שיטת ההערכה בודקת לא את אורך התיבה אלא את החציצה בין טעמיהן של שתי תיבות סמוכות. כאן נחשבים גם השוואים הנעים לתנועות, משום שהם משפיעים על אורך הרצף. (לסיכום ראה טבלה 3).

נמצא שאין כל הכרח בתיאוריית השתנות השווא ובכל החלוקה הכרונולוגית של מחלקות הטעמים; המערכת כולה מוסברת מתוכה, על-פי חוקים פשוטים וללא סטיות משמעותיות.

המחלקה	שיטת ההערכה	שוואים נעים (רישי, באות דגושה, שני משניים, חטף)	שווא נח הסוגר תנועה גדולה
מפסיקים, משניים	אורך התיבה	- (לא מאריכים את התיבה)	+ (מאריך את התיבה)
משרתים	החציצה בין בין המפסיק למשרת	+ (נחשבים לתנועות)	- (לא נחשב תנועה)

טבלה 3: ניסוח הכלל המתוקן על-פי ברויאר. השווא אינו נחשב תנועה כאשר בודקים את אורך התיבה, אך משפיע על החציצה בין טעמים סמוכים.

ד. סיכום ביניים

עד כאן הראינו את הקשיים בשיטות דותן, המובילים לדעתי לדחייתה. אולם בכך לא נסתם הגולל על הצעת הריבוד, שכן רק שללנו את הראיות. אף ברויאר לא סיפק תשובה לשאלת ההתהוות, ולמעשה אין הוא עוסק בה כלל. כל דבריו כווננו לשלילת הסברו של דותן לתופעת ההבדלים בין מחלקות הטעמים ביחס לשווא, ולהצעת הסבר חלופי מוצלח יותר; הסבר זה אמנם מעקר את ראיתו המרכזית של דותן ברבר תהליך התהוות,

אך גם הוא אינו מציע כל ראייה חיובית משלו לכיוון זה או אחר. ראיות כאלו יש לדעתו
בנמצא.

3. הבחינה הגרפית של טעמי המקרא

א. כללי

בדברים הבאים ברצוני להציע כיוון חשיבה, שנראה לי כי יש בכוחו לספק ראייה לאחדות
כינונה של מערכת הטעמים. זאת על-ידי בדיקת טעמי המסורה הטברנית מן הבחינה
החזותית (גרפית). אולם לפני שנגיע לכך, ברצוני לחזור אל הערות שהשמיע דותן
במאמרו הראשון, בהן ביקש להצביע על צורת הניקוד ומיקומו כראיה לאיחורו ביחס
לטעמים המפסיקים מחד, וכראיה לאיחור הטעמים המשרתים מאידך. לענ"ד, דותן לא
עמד על מלוא המשמעות של צורת הניקוד ולכן הסיק ממנה מסקנות אחרות.
דבריי בסעיף זה יתחלקו אם כן לשני חלקים: סעיף ב יוקדש לבחינת דרך הניצול
של מרחב השורה, ובו נבחן מה באמת ניתן ללמוד מעיצוב סימני הניקוד; בסעיף ג
נעסוק בצורותיהם של טעמי המקרא, וכאן אציע את הראיות החיוביות לאחדות מערכת
הטעמים.

ב. ניצול מרחב השורה

מערכת הניקוד הטברנית היא בעיקרה מערכת "סבסקריפטום" – סימון תחתי. בעוד
סימני הטעם הם גם עלִיּים וגם תחתיים. על-פי רוב, סימני הטעמים המפסיקים הם עלִיּים
וסימני המשרתים הם תחתיים. בכך לא הוספנו כל חדש על דותן, אשר השתמש בטיעון
זה עצמו כראיה לקדמות הטעמים המפסיקים; אולם דותן לא נתן דעתו על היבט נוסף
של אופן סימון הניקוד, והוא הסימון על-ידי נקודות. רוב סימני הניקוד מצויינים על-ידי
וריאציות שונות של נקודה המסומנת תחת האות:

(1) חירק: כּ ; (2) שווא: כֿ³⁴; (3) צירה: כֿ ; (4) סגול: כֿ ; (5) קיבוץ: כֿ.

כבר בשלב זה מוצה מגוון הוריאציות של מיקום הנקודה או הנקודות תחת השורה,
וכל שכלול-יתר (בדמות תוספת נקודות או סידור שונה) עורר חשש להסתבכות, שכן
וריאציות מפותלות מדי הן פתח לטעויות. ובכן, מצאי סימני-הנקודות כֿלה, לפני שסופק
סימון הולם לכל התנועות הקיימות בלשון. מה עשו הנקדנים? פנו כעת לשני מסלולים
של שכלול הסימנים תוך הישמרות ממוקשי הטעות; מסלול ראשון – שימוש בקווים:

(6) פתח: כֿ ; (7) קמץ: כֿ³⁵; (8) סימן הרפה: כֿ.

סימן הפתח קו תחתי, ואילו סימן הקמץ – אותו הקו עם שכלול נקודה.
המסלול השני – שימוש במימד האנכי של השורה:

34 וכן חטף, שהוא צירוף של שווא עם תנועה.

35 כך סימון הקמץ בכתבי היד העתיקים: פתח ונקודה תחתיו.

(9) דגש/שירוק/מפיק: פ ; (10) חולם/ש-ש: ב.

המימד האנכי נוצל בזהירות רבה:

1. עינינו הרואות כי הנקדן, שהקפיד להבחין בין סגול וחטף סגול (ולא חסך בנקודות לשם כך!), הסתפק באותו הסימן עצמו לדגש חזק, לדגש קל, למפיק בה"א, ולשירוק בו"ו – כולן על-ידי נקודה אחת במרכז האות; ברוב המוחלט הצליח להימנע מטעות,³⁶ שכן הה"א אינה מקבלת דגש ועל כן הנקודה בה לעולם תהא מפיק. וכן, רק לעתים רחוקות נמצא ו"ו שנקודתה האמצעית היא דגש ולא שירוק, וגם אז לא יעלה על הדעת לחשוב אחרת שכן האות תהיה מנוקדת בסימן ניקוד נוסף.³⁷ זה בדבר המרחב המצומצם שבתוכי השורות, אשר בוודאי לא היה אפשר לשכללו יותר מפאת ההפרעה לצורת האות.

2. ומדוע לא נוצל המרחב שמעל השורה ביתר יעילות? מדוע לא פותחו סימנים הדומים לאלה התחתיים אך שהערך המבחין שלהם הוא העובדה שהם מופיעים מעל השורה ולא מתחתיה? אפשר היה לקבוע, לשם משל, נקודה תחתית לחירק ובנקודה עלית לפתח; והשווה למצב בערבית: אותו הסימן משמש הן לחירק (כסרא) והן לפתח (פתחא), אלא שהראשון תחת האות והאחרון מעליה, וזה בלשון שדי לה בשלוש תנועות בלבד! במסורה הטברנית רק החירק והחולם עוצבו על-פי עיקרון זה, ואילו בשאר הנקודות הכפילו את מספרן, ושינו את סידורן בדרכים שונות. מה ראו לעשות כך?³⁸

36 אולם לא תמיד: ה"דגש" באל"ף בארבעה מקומות במקרא (בראשית מ"ג כו, ויקרא כ"ג יז, איוב ל"ב כא, עזרא ח' יח) הוא, ככל הנראה, סימן להבלטת עיצוריותה של האל"ף, שכן על פי רוב מדובר בצירוף של תנועת i/u ועיצור וחששו לרישול בהגיית הסותם (בניקוד הטברני המורחב אל"ף עיצורית דגושה על-פי-רוב, ואף בכמה כ"י של המסורה הטברנית ה"רגילה"; ראה: ייבין, מסורה, §434). אך בכמה מעדות ספרד הבינו אותם כדגשים, ונהגו להגותם כמכפל. מכל מקום, חלקם היחסי של 'דגשים' אלה זניח לחלוטין.

37 כגון: הַשְׁנֵעַ יִשְׁעֵי נֶחֱט וְאִיּוֹב כִּדְיָב, קָנָה יִרְמֵי ח' טו (והרבה). עוד לעניין הדגשים יש להוסיף, שלא ייתכן דגש חזק (מכפל) בפתחת הברה ובסוף מלה, ועל-כן ברור תמיד כי הדגש הבא בראש המלה או בראש ההברה (אחרי שווא) בא לסמן את קשיות אותיות בג"ד כפ"ת, כלומר הוא דגש קל ולא דגש חזק. מאידך, דגש המופיע אחר תנועה מלאה (לא שווא ולא חטף) מוכרח להיות דגש חזק. אם-כן, אף שסימן הדגש מסמן למעשה שתי מהויות פונטיות נפרדות – הכפלה וסיתום (קשיות הרפה) – הן לא יבואו להתחלף זו בזו, והוראתו תהיה תמיד ברורה! (אמנם כמה דגשים שלא הזכרנום כאן מחמת אי-שכיחותם בכ"ז זוקקים ליבון).

38 ניתן להשיב: משום שחששו שמא בגיליון צפוף יבואו טעות בסימנים העליונים ולחשוב שהם הסימנים התחתיים של השיטה שמעל, ובדומה, יחשבו את התחתיים לעליונים של השיטה שמתחת. בתשובה זו יש היגיון, אך אנו רואים כי שיטות ניקוד אחרות בכל זאת נהגו כך, והזכרנו למעלה את הערבית. בדרך אחרת, אפשר היה להשתמש בסימנים זהים בצורתם ובמשמעם, אך ללא כל חשיבות למיקומם. כך נהגו בניקוד הסורית המערבית, המקבילה פחות או יותר בזמנה לזמן היווצרות הניקוד הטברני (מאות 6-7 לספה"נ; נלדקה, §9), ובה נוצרו סימנים היכולים לבוא הן מעל האות והן מתחתיה ללא כל הבדל משמעות (על-פי רוב לפי שיקול אסתטי בלבד). בעברית לא נשמע כדבר הזה! מדוע?

אמת, שגם בניקוד הבבלי והאי"י סומנו רוב הסימנים בצד אחד של השורה (במקרה זה, מעליה), וכמעט אף פעם לא בצד האחר. אולם במסורות אלו התנועות סומנו ברובן בקווים, שהם קלים יותר לזיהוי ולסימון,³⁹ וכידוע גם אין הניקודים שלהן קפדנים ומלאים כל-כך כמו הניקוד הטברני, המלא והגרוש. אין הניקודים האחרים מקפידים, כמו הניקוד הטברני, לסמן כל אות עיצורית בתבה (למעט סופי התבות), ואין בהם למעלה מ 7 תנועות (אם מביאים בחשבון את החטפים), ורק לעתים הם טורחים לציין סימנים מבחינים נוספים (שי"ן ימנית ושמאלית, דגש, רפה, ועוד).

במסורות השכנות גם לא נתקלנו בצירוף כזה של תנאים מגבילים: אחת, הדבקות בכך שהניקוד יהיה בצד אחד בלבד, דבר שבאופן ברור יוצר מצוקת מקום; שתיים, ההיצמדות לשיטת הנקודות, האבסטרקטית והקשה יותר לזכירה משיטת הקווים (יש לזכור שהניקוד לא נועד להיות עניין למומחים, הלוא הם זקוקים לו פחות מפשוטי העם). אין ספק שבנסיבות פשוטות יותר, ללא דרישות מוקדמות מיוחדות (כגון אילו הומצאה מערכת הניקוד לבודה), לא היה מתקבל על הדעת צירוף הגבלות כזה.

3. בהמשך לסעיף הקודם, יש לשאול ביחס לסימני הפתח והקמץ: מדוע נעשה שימוש מדוד כל כך באלמנט הקו, בעוד שאפשר היה לנצלו יותר? והשווה במסורה הבבליית – קווים משמשים ברובם לב כסימני ניקוד. קווים גם קלים יותר לסימון ולהבחנה מנקודות.⁴⁰

4. אם כן, השאלה הראשונה העולה מדרך עיצובם של סימני הניקוד היא: מה ראו מכווני-השיטה לצמצם עצמם לתחתית-השורות? התשובה היא כמובן קיומה של המערכת העלית, היא מערכת הטעמים. היה על בעלי הטעמים לתת דעתם לכך שמערכת אחרת, נפרדת, אמורה לשמש כאן בו זמנית לצד מערכת הניקוד, ולמערכת זו יוחזרו סימנים במרחב העליון של השורה הדומים לסימני הניקוד שתחתיה. כך, סימן הנקודה מעל האות (כעין חירק עליו) לא יכול היה לציין תנועה משום שהוא אחוז כבר לתפקיד הניגון (סימן הרביעי). וכן סימן השווא, המציין התעכבות קלה בהגיית העיצור, אינו יכול

39 שיטת הקווים עדיפה משתי סיבות: 1. היא ויזואלית יותר; 2. במקרה של המסורה הבבליית השיטה היא מְמוֹנֵית, כלומר הסימנים מכילים רמזים למהות אותה הם מסמנים [ראה לעיל סעיף 1.ב.1, ולאמור שם אפשר להוסיף עוד סימני טעם אחדים שלא הוזכרו, וכן את סימן החירק (נקודה – אולי יו"ד) והצירה (שתי נקודות מאוזנות – צמד יו"דין?) ועוד. מובן שסימנים אלה קלים לזכירה יותר מסימנים מופשטים ושרירותיים].

ידין (ניקוד, ד. 7, עמ' 61) מזכיר אמנם כתבי-יד בבליים מעטים הנוהגים ג"כ בשיטה של נקודות בלבד, ואולם הוא משער (בניגוד להנחת קאהלה) כי היתה זו שיטה מקבילה שנונתה אחר זמן קצר לטובת השיטה הרווחת (ד. 8, עמ' 63-64), ואולי גם זה רמז להיותה מוצלחת פחות? ועיין עוד סעיף 3 תיכף להלן.

40 ראה בהערה הקודמת.

להינקד מעל האות מפני שאז יציין התעכבות בניגון התיבה כולה (זקף).⁴¹ וכן הדבר בסגול (העלול להיות מוחלף בטעם סגול). בכך ענינו על השאלה הראשונה, שאלה ההצטצמות במרחב התחתי.

אולם ישנה שאלה נוספת העולה גם היא מעיצוב הניקוד כפי שתיארנוהו לעיל, ואשר דותן לא התייחס אליה: האם לא די במיטת סדום של תחתית השורה, שהוסיפו לה גם סד של סימני נקודות?

התשובה לכך יכולה להיות, לדעתי, אך ורק קיומה של מערכת המשרתים במקביל לניקוד או קודם לו. זו הסיבה להתקבעות לנקודות, ולשימוש המדוד ביותר בקו (פתח וקמץ בלבד, וגם בהם קו אחד מאוזן ולא יותר), שאם לא כן יוחלפו סימני הניקוד בנקל עם סימני הטעמים שתחת השורה, ולא יהיה מוצא מן המבוך. על כן ייתדו לזה קו ולזה נקודות, ולא קרב זה אל זה.

5. במסורה הבבלית שני סוגי הסימנים (ניקוד וטעם) מופיעים בחלקה העליון של השיטה. אך אמרנו שבמסורה זו ההטעמה היא חלקית ביותר, אין בה משרתים (כמעט) ואף המפסיקים בה מעטים על-פי-רוב, וכן גם הניקוד עצמו אינו שלם ומוגמר. בה לא היתה סכנה שיתערבו הסימנים המעטים אלה באלה אם יבואו בחדא מחתא.

לעומתה, המסורה הטברנית מאופיינת קודם כל במלאות רבה.⁴² על כן הושקע בה מאמץ יצירתי אדיר, שתוצאותיו הן כל העובדות שצינו עד כאן. מכונני השיטה ביקשו מצד אחד לעצב מערכת שימושית ולא מסובכת מדי, ומצד שני שתהא שיטתית ומקיפה. לשם כך יצרו את החלוקה בין הצד העליון לצד התחתון, ובין הנקודות שבצד התחתון לקווים שבו. כל זאת על מנת לאפשר קריאה נוחה של הסימנים, על-ידי שכל מערכת נבדלת מחברתה מבחינה חזותית.

רק אוסף אילוצים שכזה יכול היה להכריח את גיוסם של אמצעים אבסטרקטיים (שלא כבמסורה הבבלית שבה יש לסימנים משמעות אינטואיטיבית), ורמת שיטתיות חסרת תקדים. המסרנים אכן השכילו לייסד שתי מלכויות שאין אחת נוגעת בחברתה כמלוא נימה.

הודות לשיטתיות זו, לא הביאו ההגבלות שנבעו מקיומה של המערכת האחרת לויתורים בשלמות הניקוד (כלומר, לויתור על תיעודו של איזה פרט מן המימושים הפונטיים הקיימים), ואף לא לסיבוך יתר של צורות הסימון, כפי שיכול היה לקרות.

6. סיכום. נמצאנו למדים, שבשעה שקבעו את סימני הניקוד הטברניים כבר היתה או נוסדה במקביל מערכת אחרת של סימנים, והם שהגבילו מראש את אפשרויות הניקוד.

41 על הדמיון הגרפי שבין שווא, סוף-פסוק וזקף (ועל המשותף להוראה הפונטית של שלושתם) ראה ז'ואו-מוראוקה, §8a (עמ' 50-51) ובהע' 1 שם. כן ראוי להזכיר את הקשר בין צורת הזקף לצורת הזקפא הסורי-נסטוריאני (ראה נלדקה, §8); פירוש המונח 'זקף' אולי כמו ה'זקפא' הסורי – עניין העמדה וייצוב (ראה מורג, נצב, 198). במסורת תימן מכונים מפסיקים מסויימים 'מעמיד' על שום שבהם משהים את הקריאה.

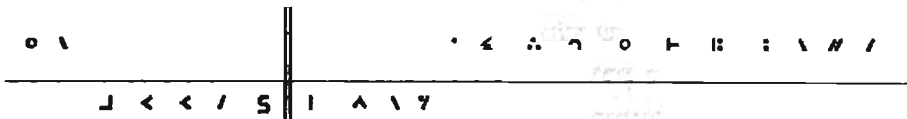
42 ראה לעיל הע' 4.

המכלול שנוצר התגבר על קשיים אלה הודות לתחכום, שלא היה נדרש כמותו לולא נתקבלה החלטה לתעד באופן סינופטי מספר רב של ישויות פונמיות (תנועות) וקנטילציה (נעימה) משוכללת בו זמנית. הכרח אם כן שקבוצות הטעמים המפסיקים והמשרתים שתיהן גם יחד התקיימו בעת שנוצר הניקוד, ומפאת הצורך להתחשב בהן עוצב הניקוד כפי שעוצב. בכך אמנם לא סתרנו סופית את טענתו של דותן כאשר לקדמות המפסיקים, אך "הקדמנו" את המשרתים לייסוד הניקוד,⁴³ והראינו כי בשעה שהניקוד בא לעולם כבר היו שתי מחלקות הטעמים קיימות.

אם נחזור שוב לראיותיו של דותן לשיטה א שלו, הרי שהן אינן מוכיחות אלא שהניקוד התחשב בטעמים;⁴⁴ אולם אותה התחשבות עצמה היתה מתבקשת גם אילו נוצרו סימני הטעמים – כפי שאנחנו סוברים – באותה שעה ממש שהמציאו את סימני הניקוד, והיא מרמזת לא על רבדים ביצירה הכרונולוגית אלא על שכלול ותחכום של היצירה הסינכרונית.

ג. צורות הטעמים⁴⁵

פרק זה הוא הפרק המרכזי בדבריי. בו נראה כיצד ניתן להסביר גם את החריגות מן הסדר שהוצג לעיל, ומה ניתן ללמוד מעיצוב הטעמים.⁴⁶ נשוב לתיאור חלוקת מרחב השורה בין שתי מערכות הטעמים העיקריות:⁴⁷

* הקו האופקי מסמן את מקום האותיות. הקווים המאונכים מפרידים בין שתי חטיבות, כדלהלן. ואלה שמות הטעמים מימין לשמאל [בסוגריים שם הטעם במזרח⁴⁸] –

- 43 רוצה לומר, "הקדמנו" לאו דווקא, אלא שאין הכרח שהמשרתים מאוחרים לניקוד.
- 44 לשיטתו: בטעמים המפסיקים בלבד, כיוון שהוא לא ניתח במידה מספקת את דרך השימוש בנקודות.
- 45 צורתם הגרפית של הטעמים היוותה בסיס למחקריו של פראטוריוס (Praetorius), אשר זיהה במערכת האקסנטים היווית את מקורם של טעמי המקרא הטברניים. החזיק אחריו קאהלה, אולם תיאוריה זו נזנחה לבסוף (לסקירה ראה: דותן, התחלות, 21). השוואה עם הסימנים הדיאקריטיים של הסורית גם היא לא הניבה מסקנות ישירות (ייבין, מסורה, §219).
- 46 איני נוגע בדבריי כאן בטעמי אמ"ת, וכן לא בטעמים נדירים של כ"א ספרים, כקרני-פרה, גלגל (ירח), מרכא כפולה (תרין חוטיין), מאיילא ומתיגה. התעלמתי גם מן המונח לגרמיה, ומסימן המתג הראוי לדין בפני עצמו.
- 47 הטעמים מוצגים כאן כצורתם בכתבי-היד, השונה מעט מזו שהתקבלה בדפוסים. מטעמים טכניים לא נהגנו כך בכל המאמר, אך הקורא ידע שבדבריינו על צורתו של הטעם הכוונה לצורה זו, כפי שהיא מופיעה כאן.
- 48 ברי לי שישנם שמות נוספים, מעדות שונות ומשיטות שונות, שלא רשמתי כאן. הכוונה כאן רק להצביע על הטעם הנדון, לא לדון בו, בתכונותיו או בנסיבות הופעתו.

מפסיקים: גרש (גריש), גרשיים, פשטא (קדמא), זקף קטון, זקף גדול, פזר, תלישא גדולה (תלשא), זרקא, סגול (סגולתא), שלשלת, רביעי (רביע), תביר, טפחא (טרחא), אתנחתא (אתנח), סילוק (סוף-פסוק). משרתים: דרגא, מרכא (מאריך), יתיב, מהפך (שופר מהופך), מונח (שופר הולך), קדמא (אזלא), תלישא קטנה (טרסא).

החוקיות ברורה: הטעמים המפסיקים הם עליים, והתחתיים משרתים. החריגות – התביר, הטפחא האתנח והסילוק מפסיקים ואף על-פי כן מסומנים תחת השורה. כן הקדמא (אזלא) והתלישא הקטנה משרתים, ואעפ"כ מסומנים מעל לשורה. מה פשר החריגות? בתחילה נביא את העקרונות ואח"כ נפנה להסבר.

1. אנו מוצאים זוגות של טעמים המקיימים זיקה ברורה ביניהם, כאשר הראשון משרת והשני מפסיק; בשניים מן הזוגות הללו ההתאמה הגרפית ניכרת לעין: מרכא – טפחא (הראשון משרת והשני מפסיק). וכן: אזלא – גרש (כנ"ל).

2. עוד אנו מוצאים סימן אחד, הוזהה הן למפסיק והן למשרת, וההבדל ביניהם אינו אלא במיקומו ברוחב התיבה. כוונתנו לסימן תלישא (או "טרסא", או "תלשא"), שבכתבי היד סימנו – עיגול קטן מעל האות. תלישא גדולה היא טעם מפסיק, וסימנו בראש התיבה, ואילו תלישא-קטנה היא טעם מחבר, וסימנה – אותו עיגול בסוף התיבה (בדפוסים הוסיפו את הזנב הקטן המסייע בזיהוי: זנב לצד ימין – תלישא קטנה, זנב לצד שמאל – תלישא גדולה). גם הזיקה ביניהם ברורה, לא רק בכינום, אלא גם בתפקידם ברצף הטעמים. כאשר בא רצף שלישים בטעם פזר, הטעם המפריד בינו לבין השליש האחרון שלפני המשנה, כלומר בין הגרש לרביע או לפשטא, הוא הטעם תלישא. לעתים תבוא תלישא גדולה, ואז תהיה הפסקה מועטה בינה לבין הגרש (ברמת שלישי), ופעמים תחבר תלישא קטנה (משרת).

3. כן אנו מוצאים סימני מפסיקים הדומים לצורות המשרת המיוחד, זה שמהווה תמורה למשרת הרגיל: מרכא-תביר (תמורת דרגא-תביר); מונח-אתנח (לרוב בא אתנח תיכף אחרי טפחא; במקומות שיש תחום חלקי של אתנח בן יותר ממלה אחת, שאינו בר חלוקה ועם זאת לא ניתן למיקוף – יופיע מונח).

הסבר

1. הזוגות מרכא-טפחא, אזלא-גרש, הם זוגות רגילים ברוב פסוקים שבמקרא. כל אחד מן הציורופים האלה אינו חייב לבוא במלואו; כאשר מתקיים התנאי ששתי מלים (לפחות) עומדות ברצף, והתחביר ההגיוני של המשפט מורה שיש לחברן זו לזו ומיד להפסיק, יש לבחור עבור המפסיק במשרת מסויים. אם הטעם המפסיק הוא טפחא, לרוב יהיה 'משרתו האישי' הטעם מרכא. וכן, אם המפסיק הוא בדרגת שלישי, ולצורך זה נבחר גרש, יהיה משרתו האישי על-פי רוב (למעט התניות פונטיות מסוימות) – אזלא. וכך,

כל לומד מקרא מתחיל יודע לזמר את הרצף "אזלא גרש", ו"מרכא טפחא אתנחתא, מרכא טפחא סילוק".⁴⁹

זיקה זו מעידה שיש לזהות את הטעם המפסיק עם משרתו האישי. ומשרת זה, כך רואים בבירור, גם דומה דמיון גרפי לאדונו: אין זה אלא אותו הסימן בהיפוך הכיוון.

שמא תאמר: לאחר שקבעו את סימנם של המפסיקים, באו בדור מאוחר יותר לקבוע את סימני המשרתים, ואז קבעו לו למשרת סימן היכר המשייך אותו לאדונו; וכי תעלה על דעתך לומר כן? ! שהסימן של תביר (א) עלה על דעתם של מכוני המפסיקים, לפני שעלה על דעתם הסימן א' הפשוט ממנו?⁵⁰ והרי לפי שיטתך סימן המרכא עודנו פנוי היה בשעה שקבעו את סימני המפסיקים!

וכן, האפשר להעלות על הדעת את סימני הפזר, הזרקא או הגרשיים, בשעה שהסימן קדמא טרם יוחד לטעם כלשהו? עד שקבעו סימן מפסיק הדומה לו, הוא הטעם פשטא (הבא תמיד בסוף התיבה), נאלצו לוותר על ציון מקום הטעם מתוך ההכרח להבדילו מן הקדמא הקיים כבר, והמווהה עם אדונו הגרש. אין זאת כי אם כולם נקבעו יחד – הן המשרתים והן המפסיקים.⁵¹

2. אף סימן התלישא יוכיח. גם כאן ויתרו בעלי המסורה על ציון מקום הטעם, ומה ראו לעשות כך, והרי כל כוונתם להורות את הקורא ולא להשאירו בתסרון הידיעה. אלא שאף כאן גרם ההכרח, ומכיוון ששני הטעמים – הגדול והקטן – נולדו ביום אחד, ושניהם מתפקדים בשווה,⁵² ייחדו להם סימן אחד: את הראשון הטילו בראש התיבה ואת השני בסופה, והקורא הנבון ידע את מקום הטעם מסברתו. לו קבעו את האחד לפני השני, היו בוודאי מטילים אותו בהברה המוטעמת כדרכם בשאר הטעמים.

3. הזכרנו את סימני המפסיקים הדומים למשרתיהם: האתנח הוא צורת מונח, הפוך על קרניו; אף התביר הוא סימן מרכא שנוספה לו נקודה. זוגות אלו מצטרפים אם כן לזוגות משרת-אדון שראינו לפני כן.⁵³

49 א': "מאריך טרחא אתנח...".

50 והשווה לפתח ולקמץ דלעיל!

51 ברוב כתיב-היד אמנם הכפילו את סימן הפשטא והניחו סימן אחד בסוף התיבה (ע"מ להבחינו מקדמא) וסימן אחד על מקום הטעם. בדפוסים נקטו שיטה זאת גם לתלישא (גדולה וקטנה) וכן לזרקא ולסגול.

52 לא רק מבחינת נעימתם, גם מבחינת חוקי הופעתם (ייבין, מסורה, §299).

53 משמו של ד"מ וייל שמעתי כי עמד על כך שמרכא מהווה תמורת משרת למפסיקים אחרונים ואילו מונח מהווה תמורת משרת למפסיקים שאינם אחרונים. בהתאם לכך, המרכא הוא משמש התביר כשהוא במקום דרגא, והמונח משמש האתנח כשבינו לבין הטפחא עוד תיבה. ברואר מעיר כי אף השם "מונח" נגזר מן המפסיק אותו הוא משרת – "אתנחתא" (ברואר, טעמים, א.39, עמ' 26).

4. סופו של עניין: הטעמים נוצרו כקבוצות חלוקות, אך מתוך זיקה ברורה ביניהם. טעמים מפסיקים ירדו ממרומי השורה כדי לקיים זיקה בינם לבין משרתיים (טפחא, תביר), וההיפך – לשם יצירת זיקה בין המשרת לאדון (במקרה של קדמא = אזלא), או בשל קרבה מוסיקלית / תחבירית (תלישא קטנה). כן הצבענו על קשר בין האתנת למונת.⁵⁴

באשר לסילוק, נראה כי הסיבה היא טכנית יותר: סימן הסילוק אינו חיוני כשלעצמו כיוון שראשי הפסוקים ניכרים.⁵⁵ אך תג קטן בכל זאת הוסף לסמן את מקום הטעם. סימן זה אם כן אין הוא הטעם כשלעצמו (שכן מדובר בסוף הפסוק ומעיקרא לא היה צורך לסמנו, כשם שלא ניקדו את סופי התיבות), ועל כן סימנו הוא מינימלי ותחתי. שוב, נמצאנו למדים כי מה שנראה בתחילה כשוני הנובע ממרחק של דורות, המוצא את ביטויו בכתב, אינו אלא מלאכת מחשבת אחדותית שהפרידה את התחומים ועירבה אותם לסירוגין – הכל לפי הצורך ולמען הבהירות.

4. מחלוקות טעמים וניקוד

א. מהות הנושא ודוגמות

י' ברויאר הראה כי בכמה מקומות במקרא אין הניקוד והטעמים מסכימים על אופן חלוקת הפסוק.⁵⁶ להלן דוגמות אחדות למחלוקות כאלה.

(1) צורות נפרד / נסמך⁵⁷

א. מַעֲשֵׂה חֲרֹשׁ אֲבָן פְּתוּחֵי חֹתָם תִּפְתַּח אֶת שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל שְׁמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

ב. מַעֲשֵׂה חֲרֹשׁ אֲבָן פְּתוּחֵי חֹתָם תִּפְתַּח אֶת שְׁתֵּי הָאֲבָנִים עַל שְׁמַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

על-פי הניקוד (א), המלים 'חרש-אבן' הן בצרף של סמיכות, וליתר דיוק כל המחרוזת 'מעשה-חרש-אבן' היא מחרוזת של סמיכויות, הבאה לענות על השאלה: 'איזה בעל מקצוע יעסוק בייצור האבנים?' ('חרש-אבן'). ואולם לפי הטעמים (ב), החלוקה היא

54 ד"ר עופר מציע חלוקה אפשרית אחרת בין הטעמים שמעל לשורה ובין אלה שמתחתיה. לדבריו, 'מפסיק אחרון' (דהיינו, זה שאחריו יבוא תמיד מפסיק מסויים גבוה ממנו) יופיע מתחת לשורה (תביר, טפחא, אתנח), בעוד 'מפסיק שאינו אחרון' יופיע מעליה (– שאר המפסיקים). דרך זו מספקת הסבר חלופי למיקומם של הטעמים מעל השורה ומתחתיה (לא על-פי מפסיק/משרת, אלא על-פי מפסיק אחרון ומשרתיו/מפסיק שאינו אחרון ומשרתיו). אולם עדיין יש צורך להסבר זה כדי לבאר את הרמיון הגרפי בין צורת המפסיק למשרתו.

55 גם במסורה הבבלית מסתפקים בסימון ה'דיחיא' (המפסיק האחרון, מקביל לטפחא) ואין מסמנים כלל את ה'סוף-פסוקא'.

56 ברויאר, מחלוקות.

57 שמות כ"ח יא.

'מעשה חרש, אבן', כלומר היא עונה על שתי שאלות: '1. מי יעשה את האבנים?
2. מאיזה חומר הן תיעשינה?'.⁵⁸

(2) צורות יידוע⁵⁹

א. פֶּתַח צוּר וַיְזוּבוּ מִים הֵלְכוּ בְּצִיּוֹת נָהָר

ב. פֶּתַח צוּר וַיְזוּבוּ מִים הֵלְכוּ בְּצִיּוֹת נָהָר

לפי הניקוד: 'הלכו [המים? הנהר?] בְּצִיּוֹת' – במקומות צִיָּה (שממה); וכך פירשו רוב המפרשים וגם כמה תרגומים. אולם לפי הטעמים: 'הלכו [המים] בְּצִיּוֹת-נהר' (ציות = צִי, צִיִּים). ברויאר מראה שכך הבינו חז"ל.⁶⁰

(3) צורות הקשר / הפסק⁶¹

א. וְאָמַר לָהֶם לְמִי זֶהְבִּי הַתְּפָרְקוּ וַיִּתְּנוּ לִי

ב. וְאָמַר לָהֶם לְמִי זֶהְבִּי הַתְּפָרְקוּ וַיִּתְּנוּ לִי

לפי הניקוד, אהרן שואל ומצווה 'למי זהב? התפרקו!' (צורת ההפסק מורה שיש להפסיק, לעצור את הקריאה במלה "התפרקו"). ולפי זה, חלקו השני של צלע הפסוק הוא תיאור הביצוע של הפקודה: 'ויתנו לי'.⁶² אך לפי הטעמים, אהרן רק שאל 'למי זהב?', והעם מיד התפרק מתכשיטיו ונתנם לו. לפירוש זה, המחלק חלוקה עיקרית בין "זהב" ל"התפרקו", המלה "התפרקו" גם היא חלק מביצוע הפקודה, אך אז לא היתה צריכה להיות מנוקדת בהפסק אלא בהקשר: הַתְּפָרְקוּ.

הבאנו כאן רק מזער מן הדוגמות שברויאר דן בהן, והתמונה כמובן רחבה יותר.

ב. השלכת הנושא לענייננו

אם נחזור אל שאלת המחקר כפי שהוצגה למעלה, הבעיה שלפנינו אינה נוגעת לה ישירות; שכן אנו צמצמנו עצמנו מראש לשאלת הריבוד ביצירה הגרפמית של הטעמים והניקוד, והרי כאן עניין לעצם אחדות המסורת של הקנטילציה והווקאליזציה.⁶³ ובכל זאת יש לה נגיעה בעקיפין שכן ניתן לשאול: אם המערכת נוצרה בזמן אחד, למה זה

58 דיון מפורט אצל ברויאר, מחלוקות, 194-197.

59 תהלים ק"ה מא.

60 עמ' 205.

61 שמות ל"ב כד.

62 והשווה שמות ל"ב פס' ב-ג.

63 ודי להזכיר שגם בתוך הווקאליזציה לבדה ישנן מחלוקות פנים-טברניות (למשל בסוגיית ניקודה של ש' הזיקה, מורג, הומוגניות, עמ' 118 ואילך); אפשר היה לכאורה לטעון שקיים ריבוד גם בתוך הניקוד, שהרי הוא עצמו אינו עקבי. ועוד, תופעת הקרי והכתיב מציגה שוני מפורש בין צורת הכתיב של תיבות מסוימות לבין מסורת ההגייה שלהן.

שיקעו בה מסורות שונות ולא פסקו הלכה? טעם מפסיק במקום שהניקוד מורה על חיבור, טעם מחבר במקום שהניקוד מורה על הפסק, וכו' – את כל אלה לכאורה היה ראוי לפתור בשעה שבאו לתעד את המסורת בכתב, והעובדה שלא כך עשו מעידה על חוסר עקביות, ובעקיפין, לאפשרות של ריבוד.⁶⁴

הפתרון של 'מצדדי הריבוד' יהיה שמוצא הטעמים אינו מוצא הניקוד, ועל כן גם מסורותיהם שונות. אך האם יש בזה פתרון אמיתי? מדוע כשבאו לקבוע מערכת שנייה (למשל של ניקוד, אחר שקבעו את הטעמים בתקופה מוקדמת יותר) לא פסקו אז לפי המסורת שבידם, או לחילופין, מדוע לא התאימו את הניקוד למשמעות העולה מן הטעמים? כלום לא עמדו על הבדלי הפירוש ביניהם?

קשה להסתפק בהנחה שכאשר בא מכוון-הרובד המאוחר, בחר להנציח את מלאכת קודמו ולא לשנות בה דבר (כפי שהנחנו למעלה בשיטת דותן ב). כאן המקרה שונה: בשיטת דותן ב יכולנו להניח כך, כיוון שהסיבה לשוני במעמדו של השווא לא הולכה לעניין עקרוני ומשמעותי, הנוגע לתוכן הדברים, אלא לעניין פונטי התלוי במבטא הזמן והמקום. אך בנושא שלפנינו אין זה עניין טכני אלא שאלה עקרונית, הנוגעת להבנה הנכונה של הכתובים כפי שעולה מקריאתם המסורתית. האם אפשר שמייסדי המסורה הניחו לעמימות כזו להתקיים מבלי לתת עליה את הדעת?⁶⁵

מבחינה ריאלית, קרוב לוודאי שערב השקת המסורה הכתובה התקיימו גם-כן אותן המחלוקות, אשר נמשכו עוד מן הדורות הקודמים, טרם העלאת המסורה על כתב. ייתכן שמחלוקות אלה ניטשו בין מסרני-על-פה של מסורת ההגייה והטעמים, איש לשיטתו. מתחילתן הן נגעו, כאמור, לדיוק המסורת (ללא קשר עם קביעת הסימנים הכתובים); אולם משבאו לקבוע את הסימנים בכתב – הוצרכו לפסוק ולהחליט איזו מסורת תתקבל ואיזו תידחה. אולי אף היו מחלוקות נוספות, אלא שהן הוכרעו ואיננו יודעים מהן. אולם במקומות מסויימים ההכרע לא היה קל, אפשר שנדחה למועד מאוחר יותר, ואפשר שנתקבלה החלטה שלא להחליט. כאן נהגו כפי שנהגו במזוזה – אלו ואלו דברי אלוהים חיים, ובזכות זה אנו זוכים לטעום מן הבעיות שהעסיקו את חכמי המסורה.

אפשר לתאר את מהלך הדברים גם על דרך אחרת: אין כל הכרח לחשוב שמי שניקד את המקרא (לצורך העניין – את הטופס המותווה הראשון של המסורה הטברנית) הוא גם מי שהטעים את הכתב. אף סביר יותר שהיו אלה רבים, שפעלו במשותף ודלו מזכרונם ומרשימותיהם הפרטיות פרטים שונים שקיבלום מאבותיהם, איש איש לפי כשרונו ומומחיותו; כאשר באו להמיר אותן מסורות בסימני כתב, קיבל חכם פלוני את הבכורה בתחום בו היה בקי ביותר – בדקדוק הטעמים או בדקדוק הניקוד, וחברו קיבל את

64 ראה ברויאר, מחלוקות, עמ' 192 הע' 3. לענ"ד, בכ"ז קיים קשר עקיף בין מחלוקות אלה לענייננו ויש מקום לשאול מדוע לא פתרו אותן כשהעלו את הטעמים והניקוד על הכתב.

65 אפילו בחמישה מקראות שאין להם הכרע' (יומא נב ע"א), לא הונח הדבר בתיקו ומסורת הטעמים מכריעה בכל החמישה!

הבכורה בתחום האחר. כאשר צירפו יחד את המסורות במשותף לתוך טופס אחד, אפשר שנפלו ביניהן גם מחלוקות סמויות שלא חשו בהם מיד, ולכן לא העלו לדין ופתיחה. אפשר גם שבאותם מקומות שנמצאה בהם סתירה, הוגה הניקוד מתוך ספר שנהג לפי שיטה כוללת אחרת, בעוד הטעמים הושארו כפי שהם, וכך התקבל נוסח כלאיים. ואפשר שהמחלוקות היו גלויות לעיניהם, אלא שלא ראו עצמם מוסמכים לדון ולהכריע בהן; שכן גדול כוחה של מסורת אבות מכח ההיקש, וכל המשנה ידו על התחתונה.

ואם כבר הגענו לידי כך, הרי שאין כל עדיפות להנחת הריבוד על פני האחדות בנידון זה, שהרי צמצמנו את השאלה מתחילה למערכת הגרפית של הניקוד והטעמים, ולא לתוכנה של המסורת אותה הם מייצגים. אם כך, אין כל מניעה שההחלטה להנציח שתי מסורות סותרות נעשתה באותו מעמד חד-פעמי שבו נקבעו סימני הטעמים והניקוד גם יחד. מכאן, שההשלכה מסוגיית המחלוקות בתוך מסורת המקרא הטברנית לשאלת אחדות המסורה הנה מצומצמת מאוד.

5. סיכום

ברצוני להדגיש שעסקנו כאן במסורה הטברנית כפי שהיא לעינינו (כניסוחו של דותן, למעלה סעיף 1.א). אין זה מן הנמנע שהיו בעבר (ואולי ימצאו בעתיד) טיפוסים של מסורה קדם-טברנית שהיוותה הכנה למערכת המשוכללת, מעין טיוטה למסורה הסופית, ואשר הסימנים בה שונים מאלה שבמסורה הסופית. אם כך, אין זו אותה מסורה ולא בה דיברנו. הראינו – וזה העיקר – שלא ניתן להפריד בין רבדים שונים של מערכת הטעמים, כפי שהיא בצורתה המוגמרת.

כמו-כן ראינו כי ניתן לסתור את ההנחה שהניקוד קדם לטעמים המשרתים (והמשניים), כפי שסבר דותן, לפי שמצורתו ניכר שהוא הומצא תוך נתינת דעת לקיומם של אלה.

עוד הראינו את זיקות הגומלין בין חלקי הבניין בתוך מערכת הטעמים עצמה, ואת העובדה שלמעט אילוצים ספורים, השתדלה השיטה להורות את הקורא תמיד בכל המידע הנחוץ לו, וכמעט לא להשאיר דבר לשיקולו העצמי, גם כאשר הדבר היה כרוך בטרחה ובצורך בהמצאת סימנים נוספים.⁶⁶ כן דנו בהשלכה של מחלוקות טעמים וניקוד לעניינו, והצענו מספר אפשרויות להסבירן. בכך כמובן לא נסתיים הדין, ולא באנו אלא לקבוע לו נקודת מוצא חדשה.

66 ראוי לצטט כאן מדברי שד"ל (מובאים בספרו של בער, פרק ב' בהערה): "אבל דע והבן כי הסמנים לא נעשו למבניים, הם לא נצרכים להם; אלא נעשו מפני המון העם אשר לא שגבו מעלת החכמה, ולהם הסמנים לפנות להם דרך. וע"כ מדרך נקוד העברית לעשות סמן אחר סמן, כמו שמצאנו סמן מיוחד לש גם לש וסמן לדגש ועוד סמן לרפי, וכל זאת כדי שלא יחשוב המון הקוראים ששכח המנקד וסתפק לו..."

קיצורים

- בן-חיים – ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר שני, ירושלים תשכ"ז.
- בער – י"ז בער, תורת אמת, רדלהיים 1852
- ברגשטרסר – ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגם מגרמנית מ' בן-אשר), ירושלים תשמ"ב
- ברויאר, 'התהוות' – מ' ברויאר, "ל'התהוות' מערכת הטעמים", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 203-213
- ברויאר, טעמים – מ' ברויאר, טעמי המקרא בכ"א ספרים ובספרי אמ"ת, ירושלים תשמ"ב
- ברויאר מחלוקות – י' ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", בתוך: ספר היובל לרב מרדכי ברויאר (עורך: מ' בר-אשר), ירושלים תשנ"ב, כרך א, עמ' 191-242
- דותן, התהוות – א' דותן, "לתולדות התהוותה של מערכת הטעמים", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 355-365
- דותן, התחלות – A. Dotan, "The Beginnings of Masoretic Vowel Notation" – *IOMS* 1 (1974), pp. 21-34
- דותן, כרונולוגיה – A. Dotan, "The Relative Chronology of Hebrew Vocalization and Accentuation" *PAAJR* 48 (1981), pp. 87-99
- ויקס, – W. Wickes, *Two Treatises on the Accentuation of the Old Testament*, – NY 1970 (rep.).
- ז'או-מוראוקה – P. Jouön and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*: v. 1, pt. 1. Orthography and Phonetics, Rome 1994
- ייבין, ניקוד – י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- ייבין, מסורה – י' ייבין, המסורה למקרא, (עורך ומהדיר: י' עופר), ירושלים תשס"ג
- כ"ץ – ק' כ"ץ, "בין מקרא למשנה – עיונים במסורת הלשון של עדות ג'רבה, חלב, ובגדאד", בתוך: מורשת יהודי ספרד והמזרח: מחקרים, ירושלים תשמ"ב, 372-378
- מורג, אמינות – S. Morag, "The Historical Validity of the Vocalization of the Hebrew Bible," *JAOS* 94 (1974), pp. 307-315
- מורג, הומוגניות – ש' מורג, "המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות", בתוך: פרקים ב (עורך: רא"ש רוזנטל) ירושלים תשל"ב, עמ' 105-144
- מורג, נצב – ש' מורג, "דְּרֶךְ נְצָב", לשוננו מג (תשל"ט), עמ' 194-200

אחדותה של המסורה הטכרנית

Th. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar* (Translated by J. A. — נלדקה
Crichton), London 1904.

עופר, מסורה — " עופר, המסורה הבבלית לתורה, עקרונותיה ודרכיה, ירושלים
תשס"א

עופר, נגינה — " עופר, "טעמי המקרא: סימני פיסוק או סימני נגינה", מחניים 3
(תשנ"ג) עמ' 70-75

קלאר — ב' קלאר, מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות, ת"א תשי"ד [הקטע
מקרקסאני מצוטט אצל ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 262-264]

רוזנטל — א"ש רוזנטל, "לשונות סופרים", בתוך: ב' קורצויל (עורך), יובל שי:
מאמרים לכבוד ש"י עגנון בהגיעו לשיבה, רמת-גן תשי"ח, עמ' 293-324